

TARIMSAL KALKINMADA KOOPERATİFLER'İN ÖNEMİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Çelik ARUOBA

┌ Türkiye'de tarım sektörüne verilen resmi kredilerin % 30 una yakın bir kısmı Tarım Kredi Kooperatifleri aracılığı ile kullanılmaktadır. Bu fonların toplam krediler içindeki oranı da yıllar boyunca artma eğilimindedir. Tarım Kooperatiflerince çiftçiye aktarılan kredilerin tarım sektörüne nakden verilen kısa vadeli krediler içindeki yeri ise % 50 nin üzerindedir. Görüldüğü gibi Kooperatifler tarım sektörünün kredilendirilmesi konusunda, Ziraat Bankasının yanında çok önemli bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öte yandan, çoğu az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de özellikle tarım sektörünün ve çiftçi ve köylülerin iktisadî ve sosyal gelişmelerinin sağlanması açısından kooperatiflere büyük önem verilmekte ve üzerinde geniş biçimde durulmaktadır.┐

O halde, karşımıza çıkacak bir kısım önemli sorulara cevap arama durumu ile karşı karşıya kalmaktayız. Bu soruları başlıca şu başlıklar etrafında toplayabiliriz: Kooperatif adını verdiğimiz kurumların yapısı nasıldır ve tarım sektörünün halkınması, bu sektöre verilecek kredilerin kullandırılması sorununun halli için kooperatiflerin görevlendirilmesi ile bu yapı arasında nasıl bir ilişki vardır? Çiftçilerin kooperatiflere ve kooperatif kredisine karşı tutum ve davranışı ne biçimdedir ve ne şekilde değişmektedir? Az gelişmiş ülkelerin kalkınmasında kooperatiflerin temel görevleri nelerdir, bu görevler ne şekilde yerine getirilmektedir, ne şekilde getirilebilir? Adı edilen ekonomilerde kooperatiflerin finansmanı sorunu ne gibi özellikler taşımaktadır ve ne şekilde bir çözüme bağlanabilir?

Daha da çoğaltılabilecek ve detaylandırılabilen bu temel soruların cevapları, bizi kooperatiflerin, eğer yararlı olacaklarsa, hangi koşullar altında görevlerini doğru olarak yerine getirecekleri çözümlerine götürebilecektir.

Bilindiği gibi zaman zaman, az gelişmiş ülkelerin kendine özgü koşulları ve yapısı dolayısı ile kooperatifçiliğin bu ülkelerde gerçekleşemeyeceği, bu konuda yapılacak çabaların bir fanteziden öteye geçemeyeceği ileri sürülmektedir.

Bu çalışmada kooperatiflerin ve kooperatifçiliğin bir tarımsal kalkınma aracı olarak kullanılması sorunu üzerinde dururken iki temel varsayımdan hareket edilmiştir: 1. Tarım sektöründe bir kooperatif hareket başarılı sonuçlar elde eder. 2. Az gelişmiş ülkelerde de (Türkiye'de) tarım sektöründe «doğru» anlamda bir kooperatif hareket gerçekleşebilir. («Doğru» anlamda bir kooperatif hareket ifadesinden ne anladığımız yazı boyunca çeşitli yerlerde ve özellikle II. bölümde açıklanmaktadır.)

Çalışma sırasında özellikle Tarım Kredi Kooperatifleri üzerinde durulmuş ve bu kooperatiflerle ilgili verilerden yararlanılmıştır. Kanımızca, Tarım Kredi Kooperatifleri gerek ilerde değinilecek amaçlar gerekse büyüklük, örgüt vb. açılardan böyle bir çalışma sırasında dikkate alınması gereken kuruluşlardır.¹

I

¶Kredi probleminin tarımsal kalkınmanın en önemli sorunlarından biri olduğu bilinmektedir. Tasarruf imkanlarının kısıtlı, tasarruf alışkanlığının düşük, dolayısı ile sermaye birikimi olasılığının zayıf olduğu az gelişmiş ülkelerde tarım sektörünün sermaye ve yatırım ihtiyaçlarının kredi yolu ile karşılanması bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. ¶

Tarım kredisi bir başka noktada da az gelişmiş ülkeler tarım kesimi için büyük önem taşımaktadır: Az gelişmiş ülkelerde, bu arada Türkiye'de tarım nüfusunun çok büyük kısmı toprağa bağlı olarak yaşamakta, hemen bütün ihtiyaçlarını kendi üretmektedir. Pazarla ilişkileri zayıftır. Çok sık tekrar edilen bir klişenin doğru

(1) Pancar ekicileri İstihsal Kooperatifleri ya da Çaycılar Yardımlaşma Kooperatifleri vb. gibi diğer bazı kuruluşların «doğru» anlamında kooperatif çizgisine daha yakın oldukları söylenebilir. Ancak bunların belirli bir konu etrafında sınırlı olmaları, bölgesel olmaları, düşündüğümüz hedefler açısından önemlerini azaltmaktadır. Yaklaşık olarak aynı sakıncalar —belirli bir konu ile sınırlı olmaları gibi— Tarım Satış Kooperatifleri için de söylenebilir.

ifadelendirdiği gibi, bu tür ekonomilerde tarım, bir üretim biçiminden çok bir yaşama biçimidir.²

Öte yandan, özellikle son yarım yüzyıl içinde meydana gelen hızlı değişme (haberleşme imkanlarının büyük ölçüde artması, dünya ticaretinin gösterdiği dev sıçramalar, sosyal hizmetler alanındaki gelişmeler, az gelişmiş ülkenin telaşlı bir gelişme süresi içine girme çabaları, siyasal anlayışlarda meydana gelen değişme ve yayılmalar vb.) yukarda adını ettiğimiz tipteki çiftçinin ancak para harcayarak tatmin edebileceği ihtiyaçlarının cinsini ve miktarını büyük ölçüde arttırmıştır. Bunun yanı sıra aynı çiftçinin adigeçen ihtiyaçları karşılayacak parayı kazanma olanakları gerekli artışın çok altında kalmıştır. Bunun sonucu olarak çiftçi, bir yandan —olanakları izin verdiği ölçüde— piyasaya verebileceği ürün üretme ya da kendi yiyeceği için ürettiği ürünün bir kısmını satmaya çalışırken, bir yandan da önemli ölçülerde borçlanma yoluna gitmiştir. (Bütün az gelişmiş ülkelerin ortak özelliklerinden biri olarak görünen, yüksek faizle borç veren tefeci ve tüccarın önemli varlık nedenini bu noktada arayabiliriz.) Ancak dikkat edilmesi gereken nokta şuradadır: Küçük çiftçinin parasal ekonomi içine girmesi, nakit paraya karşı ihtiyacının artması onun, kendi kendine yeterli işletmeciliğin çemberini kırmasını sağlayamamıştır.³ Kanımızca Türkiye'de tarım kredisinin ve «doğru» anlamı ile kooperatifçiliğin iktisadi kalkınmaya katkısını, sosyal açıdan yerini bu önemli nokta büyük ölçüde etkilemektedir.

Bu söylediklerimizden sonra, tarım sektörünün kooperatifler ve kredi açısından yapısına biraz daha yakından bakabiliriz. Bunun için, (az gelişmiş ülkelerde, Türkiye'de) çiftçileri —tarımsal işletmeleri— şu şekilde bir gruplandırmaya tabi tutmak mümkündür:

1. Büyük toprak sahipleri, kapitalist işletmelere sahip çiftçiler: Bunlar genellikle gerekli yatırılmış sermayeye sahip işletmelerdir. (oldukça) İleri teknikler ve ücretli işgücü kullanmaktadırlar. Dışardan yapılacak teknik yardımlara, ya da işbirliğine (genel-

(2) Tarım sektörünün bu özelliği konusunda bakınız:

- a. FAO, *Agricultural Credit Through Co-operatives and Other Institutions*, Rome, 1965, s. 30
- b. DPT, *Türkiye'de Toplum kalkınması Kuramı ve kapsamı*, 1966
- c. Sayar, Leyla, «Memleketimizdeki Köy Topluluklarının Ekonomik ve Sosyal Sorunlarının Hallinde Kooperatifler,» *Tarımsal Kalkınmada Kooperatifçilik* içinde, Cilt I, T. Kooperatifçilik Kurumu, Ankara, 1966.

(3) FAO, *Agricultural Credit... a.g.e.*, s. 17.

likle) ihtiyaçları yoktur. Bu tür işletmeler kredi temin etmek gibi bir problemle de karşı karşıya değildirler. Bunlar kredi ihtiyaçlarını, gerekirse, kolaylıkla ticaret bankalarından da sağlayabileceklerdir. Başka bir deyişle, bu tür işletmeler, özel olarak tarım kredisi vermek için kurulmuş olan kurumlara ihtiyaç duymamaktadır. Oysa bütün gelişmekte olan ülkelerde, tarım kredisi vermek için ihtisaslaşmış olan kurumların en önemli müşterilerinin bu tür işletmeler olduğu bilinmektedir.⁴ (Bu işletmelerin, hatta, tarım kredisi vermek için kurulmuş kurumların kendilerine sağladığı fonları, bu fonları vermek için hazırlanmış olan plan ve programların dışında amaçlarla kullanabildikleri de bilinmektedir. Bu durum, belki de tarım kredisi veren herhangi bir kurum olmamasından daha kötüdür).⁵

2. Orta işletmeler, iktisadi «aile tipi» işletmeler: Bu tür işletmelerin dış kaynakları ve ellerindeki çiftlik kaynaklarını iyi kullanarak elde edebilecekleri gelir artışı ile krediyi geri ödeme —gerçek ya potansiyel— kabiliyetleri vardır. Tarımsal üretim bu grup içinde önemli ölçülerde arttırılabilir. Bunlar pazar için üretim yapan işletmeler haline sokulabilir. O halde uygulanacak bir örgütlenme ve kredi politikasının temel ekonomik amacı bu tür işletmeleri korumak ve teşvik etmek olmalıdır.

3. Marjinal altı işletmeler: Bunlar genellikle çok küçük topraklar üzerinde ve düşük verim ile çalışmaktadırlar. Çoğunlukla herhangi bir borcu ödeyerek ne halihazır ne de potansiyel olanaklara sahiptirler. Bunlar için —tarım sektörü içinde— yapılması gereken şey, yeni tarım arazisine sahip olmalarını ve iktisadi aile işletmeleri haline gelmelerini sağlamaktır. Ancak bu şekilde, yukarıda adı edilen iki numaralı grup içine girme olanaklarını elde edeceklerdir. Bu grup içindeki çiftçilerin —köylülerin— problemleri yukarıdaki işletmelerin problemlerinden tamamen farklıdır. Dolayısı ile tamamen farklı bir biçimde ele alınması gerekmektedir. Başka bir deyişle bunlarının sorunlarının salt kredi politikası ile çözümlenmesi düşünülemez. Daha önce, yeniden yerleştirme, iktisadi işletmeler haline gelmelerini sağlama (toprak reformu) gerekli teknoloji ve eğitim ile cihazlanmalarını sağlama gibi unsurların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu tedbirlerden önce uygulanacak bir kredi programı köysel ve tarımsal gelişmeye bir katkıda bulunmayacak, aksine, kredi yolu ile iktisadi olmayan işletmelerin teşvik

(4) FAO, *New Approach to Agricultural Credit*, Rome, 1964. s. 5.

(5) *a.g.e.*, s. 5.

edilmesi, dolayısı ile köysel geriliğin devamı ve genişlemesi gibi bir durum ortaya çıkmış olacaktır.

Türkiye'de bu tür işletmelerin çok yaygın olduğu bilinmektedir. Ziraat Bankası kredi politikasına yapılan en önemli eleştirilerden biri dağıtılan kredilerin önemli bir kısmının çok küçük —iktisadi olmayan— parçalar halinde olduğu, dolayısı ile hiç bir yarar sağlamadığı noktasındadır. Ziraat Bankası yetkilileri de bu eleştiri karşısında kendilerini savunurken, bir yandan, eleştiriye konu olan sorunun doğruluğunu —kredilerin önemli bir kısmının iktisadi olmayacak kadar küçük parçalar halinde dağıldığını— belirtirken, öte yandan, adını ettiğimiz marjinal altı işletmelerin bunun sebebi olduğunu söylemektedirler :

«... tarımsal işletmelerin ... büyük çoğunluğunun ekonomik bir birim teşkil edemeyecek çapta cüce işletmeler olduğu anlaşılır... 3 100 250 işletmeden % 68.78 oranında 2 132 288 işletmenin toprak genişliği bir dekar ile 50 dekar arasında değişmektedir... miras hukukumuzun etkisi ile parçalı işletme sayısı yıldan yıla çoğalmaktadır... İşletmelerin yıldan yıla küçülmesi ve parçalanması tarımda verim artışını engelleyen nedenlerin başında gelmektedir... Tarımsal işletmelerin açıklanan durumu karşısında tarımsal kredilerin küçük miktarlarda dağılmış olması en doğal bir sonuçtur...»⁶

Özellikle kooperatif biçiminde örgütlenme ve üretim sorununun bu tür çiftçi ve işletmeler için taşıdığı önem ilk bakışta açıkça göze çarpmaktadır.

II

«Tarım sektörüne verilen kredilerin kooperatifler aracılığı ile kullanılması ne gibi sonuçlar ortaya çıkarmıştır, çıkaracaktır?» ya da «Tarım Kredi Kooperatiflerinin başarıları, başarısızlıkları nelerdir?» şeklinde bir soruya cevap ararken, herşeyden önce bir kavram hatası yapmamak, daha doğrusu iki kavramı birbirinden dikkatle ayırmak gerekmektedir : Batı Avrupa menşeli, «beraber işgörme» anlamını doğru yansıtan kooperatif anlayış ve uygulayış ile az gelişmiş ülkelere getirilen ya da getirilmek istenen aynı adlı kurumlar tamamen birbirinden farklı kurumlardır. (Aynı şekilde merkezi

(6) Eren, Orhan, «Tarım Kredisi,» *Milliyet Gazetesi*, 14.9.1969.

planlamaya dayanan ekonomilerdeki kooperatif ya da toplu iş örgütleri yukarda adı edilen tiplerden her unsuru ile ayrılmaktadır.)

Batı Avrupa ülkelerinde özellikle, Belçika, Danimarka, Almanya ve İsviçre'de, 19 uncu yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve gelişen kooperatif cemiyetler, kendi koşulları içinde, (kapitalizm artık çehreyi değiştirmiş, tarım dışı sektörler gelişmiş ve bu sektörlerde satın alma gücü iyice yükselmiştir. Biryandan yeni üretim sistemleri öte yandan, eğitim, haberleşme, vb. gibi kurumlar yepyeni bir sosyo-ekonomik çevre yaratmışlardır, yaratmaktadırlar) kendi amaçları için, (küçük toprak ve iş sahipleri için kendi kendine yardım, fiyatlara hakim olmak, üretim ve tüketim mallarını elverişli şartlarla elde edebilmek, ürününü değerlendirmek, modern üretim ve bölüşüm sisteminin getirdiği avantajlardan yararlanabilmek vb.) kendi kurallarını vazederek (kooperatifin otonom olması, üyelerinin hür ve eşit olmaları, her üyenin bir oy kullanması, en yüksek karar alma yerinin, kararların oy çokluğu ile elde edildiği genel kurul olması, kooperatifleşmenin getirdiği mali vb. külfetleri üyelerin eşit olarak yüklenmesi vb.) gerçekten başarılı sonuçlar elde etmişlerdir.

Latin Amerika, Asya ve Afrika'nın az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeleri, Avrupa kooperatif hareketinin başarıları karşısında, özellikle tarım sektörünün kalkınması için, bu aracı kullanmakta çok yaygın bir çaba göstermişler ve göstermektedirler. Ancak Batı Avrupa'da iyi işleyen metod ve politika gelişmekte olan ülkelerde aynı başarıyı göstermemiş ve genellikle büyük hayal kırıklıklarına yol açmıştır.⁷ Gelişmekte olan ülkelerde bu işin öncülüğünü yapanlardan biri olan Hindistan, 50 yıllık gayretlerden sonra tarım sektörünün kooperatifler yolu ile kredilendirilmesi ve bu şekilde bir kitle hareketi yaratılması çabasının başarısızlıkla sonuçlandığını kabul etmek zorunda kalmıştır.⁸ Bu konuda Hindistan'da hazırlanan bir raporda, «... bu ülkedeki kooperatif kredi teşkilatının 50 yıllık faaliyetinin sonucu için ancak 'başarısızlık' kararını verebiliriz. Araştırmanın bulguları bu faaliyet için başka hiç bir terim kullanılamayacağını açıkça ortaya koymuştur» denilmektedir.⁹

Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerin hiç birinin tarihinde kendi kendine (kooperatifi meydana getirecek üyelerin kendi inisiyatif-

(7) FAO ,Agricultural Credit..., a.g.e., s. 63.

(8) a.g.e., s. 63.

(9) *All India Rural Credit Survey* (report), C. II, 1955, s. 245.

leri ile) ortaya çıkmış geniş bir kooperatifleşme hareketine rastlanmamaktadır.¹⁰

Türkiye'deki durum da yukarıda çizilen tablodan çok farklı değildir.¹¹ 1930 larda «kooperatif» adı kullanılarak başlayan hareket gerçekte, günümüze kadar oldukça önemli bir gelişme göstermiştir. Ancak, bu hareketin bir «kooperatif» hareket olmadığı ilk bakışta ortaya çıkmaktadır. Herşeyden önce yukarıdan başlatılan bir harekettir ve gelişme sonuçları da Ziraat Bankasının bir kısım kredilerini, şubeleri tarafından uygulanan usullerden değişik yollarla verilmesinden başka büyük bir farklılık getirmediğini göstermektedir. Özellikle son yıllarda hızlanan, ortaklarına tarım ilâçları, tohumluk, gübre vb. temin edilmesi işleminin gelişmesi, kanımızca, «kooperatif üyelerinin, üretim için gerekli girdileri daha elverişli fiyat vb. koşullarla elde etme çabaları» olarak değil, fakat, kredinin nakden değil, aynen verilmesi şeklinde tanımlamak daha doğru olacaktır. Üstelik (I) numaralı tablo, aynen temin edilen girdilerin nakdi ikrazat yanında çok küçük oranlarda kaldığını açıkça göstermektedir. (Bu arada ortaklara nakden verilen kredilerin, anasözleşme gereğince, çevirme —genel ihtiyaçlar, akaryakıt, gübre vb.— ya da donatma diye isimlendirilmesinin çok fazla bir anlam taşımayaacağı açıktır.)

TABLO : I

Kooperatiflerce Toptan Satın Alınan Girdiler ve Miktarları

	1. Kimyevi gübre (12) (TL.)	2. Karma hayvan yemi (TL.)	3. Tarımsal ilâç (TL.)	4. Alet-makine (TL.)	5. Toplam (TL.)	6. Genel Krediye oranı (%)
1968	276 448 307	13 542 169	6444 335	12 457 908	308 892 719	15.2
1969	329 066 716	18 265 647	7124 299	22 366 230	376 822 892	16.6

KAYNAK : T.C.Z.B. Kooperatifler Müdürlüğü 1969 çalışma raporu, s. 10, 20, 21, 22.

(10) FAO, *Agricultural Credit...*, a.g.e., s. 68

(11) Konumuzun, tarım sektörü, bu sektörün gelişmesi ve bu çerçevede Tarım Kredi Kooperatiflerinin incelenmesi olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Yine, (II) numaralı tablo Tarım Kredi Kooperatiflerinin borç verme gücünü meydana getiren Ziraat Bankası plasmanları ile kooperatiflerin kullandığı özvarlıklarının birbirine oranını göstermektedir. Anlaşılmaktadır ki, kooperatiflerin Ziraat Bankası şubelerine benzer bir fonksiyon yerine getirme niteliği hem güçlüdür hem de zaman içinde güçlenmektedir.

TABLO : II

Kooperatiflerin borç verme gücü

	ZİRAAT BANKASININ VERDİĞİ			ÖZVARLIK			TOPLAM
	(bin TL.)	Toplama Oranı (%)	Artış (%)	(bin TL.)	Toplama Oranı (%)	Artış (%)	(bin TL.)
1965	850 000	79.18	—	223 537	20.82	—	1 073 537 (100)
1966	1 000 000	79.36	17.65	260 001	20.64	16.31	1 260 001 (100)
1967	1 292 400	81.64	28.24	290 652	18.36	11.78	1 583 052 (100)
1968	1 650 000	83.86	27.65	317 550	16.14	9.25	1 967 550 (100)
1969	1 950 000	85.03	18.18	343 098	14.97	8.05	2 293 098 (100)

KAYNAK : Kooperatifler md. *a.g.e.*, s. 7.

Türkiye'deki Tarım Kredi Kooperatiflerinin «doğru» anlamda kooperatif olma niteliği üzerinde dururken bu kuruluşların «zirai işletme işleri» diye adlandırdıkları faaliyetlerine de kısaca göz atmak yerinde olacaktır. 1968 yılına kadar 184 Tarım Kredi Kooperatifine çeşitli nitelikte makine ve araç satın alınmış iken 1969 yılında faaliyetlerini zararlarla kapatan 18 kooperatifin isteği üzerine mevcut işletmeleri tasviye edilmiş ve 20 kooperatifte de yeni işletme kurularak işletme sayısı 186 ya yükselmiştir. (Toplam işletmelerin % 9.3 ü)¹³ Aslında bu «kooperatif işletmelerin» malvarlıkla-

(12) Önemli sayıda kooperatif T. Zirai Donatım Kurumu ve Yem Sanayii T.A.Ş. nin bayiliğini (saticılığını) yapmaktadır. 1968 yılından itibaren toptan alımlar Tarım Kredi Kooperatifleri Yardımlaşma birliği aracılığı ile de yürütülmektedir. (Kooperatifler md., *a.g.r.*, s. 20).

(13) Kooperatifler md., *a.g.r.*, s. 22

rına ve faaliyet bilançolarına baktığımız zaman bunların «modern üretim ve bölüşüm sisteminin getirdiği avantajlardan üyelerini yararlandırmak» dan çok «göstermelik» olduğunu söylemek daha doğru olacaktır: Bu 186 kooperatif işletme 8 139 087 TL. lık tarımsal alet ve makineye¹⁴ sahip olup, 1969 faaliyet yılı sonunda 1 594 165 TL. gelir elde etmiş, bunun için 1 439 039 TL. gider yapmış, adıgeçen yıl faaliyetlerden 155 124 TL. olumlu fark görünmekle birlikte 1 214 874 TL amortisman bedelleri ile 2 501 719 TL olan geçen yıllar zararları göz önüne alınınca toplam olarak 3 361 467 TL zarar etmişlerdir.¹⁵ Aynı şekilde, Malkara şubesine bağlı 854 sayılı Tarım Kredi Kooperatifince 238 332 TL na malolan yağhane ve un değirmeninin 1969 yılı faaliyet sonucunda 22 528 TL zarar ettiği bildirilirken, durum, «ilk işletme yılının acemliği geçtikçe ilerki senelerde zararlı durumdan kurtulacağı umulmaktadır» gibi ciddi olmayan bir ifade ile açıklanması yoluna gidilmiştir.¹⁶ Bünyan şubesine bağlı 1165 sayılı Tarım Kredi Kooperatifinin kurduğu un fabrikasının da 1969 da 25 975 TL zarar ettiği anlaşılmaktadır.¹⁷

Biryandan, yukarda sayılanlarla sınırlı olan «kooperatif işletmelerin» pek «işletme» sayılamayacağı gerçeği, öte yandan Tarım Kredi Kooperatifleri yöneticilerinin «söz konusu tesisler, aslında, kar gayesi ile kurulmayıp ortağa hizmet amacını gütmektedir» ifadesi ile¹⁸ beliren anlayışları, Türkiye'deki Tarım Kredi Kooperatiflerinin «kooperatif» olma niteliğinden ne kadar uzak olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı şekilde, Kooperatifler Müdürlüğü tarafından yayınlanan 1969 faaliyet raporunun bir yerinde, «kooperatife ortak olanlar» ya da «kooperatife ortak olmaları sağlananlar» gibi «doğru» anlamda kooperatifçiliğin gerektirdiği ifadeler yerine «kooperatiflere ortak kaydedilenler» gibi bir ifadenin kullanılmış olması, kooperatifçilerin düşünce sistemini aksettirmesi açısından ilginçtir.^{19 20}

(14) 70 traktör, 12 biçer döğer, 5 harman makinesi, 13 sapdöğer harman harman makinesi, 141 mibzer, 1 orak makinesi, 39 pülvarizatör, 10 su motorü, (1 motosiklet, 3 bisiklet ve 2 adet döven3 vb. (Kooperatifler md. a.g.r., s. 22).

(15) a.g.r., s. 23.

(16) a.g.r., s. 24.

(17) a.g.r., s. 24.

(18) a.g.r., s. 24.

(19) a.g.r., s. 4.

(20) Tarım Kredi Kooperatifleri için vardığımız bu yargıya, belki bazı küçük değişikliklerle, yine Ziraat Bankası yönetim ve denetimi altında olan Tarım Satış Kooperatifleri ya da Şeker Şirketinin yönetim ve denetimi altında olan pancar kooperatifleri vb. için de varabiliriz.

III

Türkiye'deki Tarım kredi Koopretafililerinin niteliğini açıklamaya çalışan yukardaki görüşler, aslında, çiftçinin kooperatiflere karşı tutumu konusunda da bizlere ışık tutabilir. Ancak bir kısım somut veriler elde etmeye çalışarak, sözü edilen sorun üzerinde daha dikkatli durmak, belki de, konumuzun aydınlığa çıkmasında yardımcı olacaktır.

(III) ve (IV) numaralı tablolar, çiftçi ortakların kooperatiflerle ortaklık ilişkileri ve bu ilişkilerin yıllara göre değişmesini göstermektedir. (III) numaralı taboda yer alan verilerden anlaşıldığına göre, kooperatif bölgelerinde, kooperatif ortağı olabilecek niteliklere sahip çiftçilerden % 50 kadarı bu kuruluşlara katılmışlardır. Üstelik son beş yılın verileri gözden geçirildiğinde bu oranın gittikçe düşme eğilimi gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

TABLO : III

Kooperatif faaliyet alanlarındaki, ortak olma niteliğine sahip çiftçi sayısı, bu çiftçiler arasında ortak olanların oranı

Yıllar	Kooperatiflere Ortak Olabilecek Çiftçi Sayısı	Ortak Sayısı	Ortak Sayısının Ortak Olabilecek Çiftçi Sayısına Oranı (%)
1965	2 151 000	1 091 182	50.7
1966	2 282 605	1 153 217	50.5
1967	2 456 531	1 225 274	49.9
1968	2 579 413	1 266 168	49.1
1969	2 635 151	1 293 811	49.1

KAYNAK : Kooperatifler md., a.g.r., s. 4

(IV) numaralı tablo ise her yıl önemli ölçülerde ortağın kooperatiflerden ayrıldığını, son beş yıl içinde kooperatiflere katılan çiftçilerin yarısına yakın sayıda ortağın bu durumlarını sona erdirdiklerini göstermektedir. Hatta bazı yıllarda ortak olan çiftçi sayısının yarısından fazla sayıda ortak çiftçinin (1969 da % 55) kooperatiflerden ayrıldığı anlaşılmaktadır.

TABLO : IV

Yıllara Göre Ortak Hareketi

Yıllar	Yıl İçinde Kooperatife Katılan Ortak Sayısı	Yıl İçinde Çıkan Ortak Sayısı
1965	73 776	28 898
1966	96 247	34 212
1967	103 053	30 996
1968	74 289	33 395
1969	59 904	32 711
Toplam	407 269	160 212

KAYNAK : Kooperatifler md., a.g.r., s. 4.

Yukarda adı edilen bulguların yanı sıra (V) numaralı tablonun verilerinin de incelenmesi, kanımızca, çiftçilerin kooperatiflerle ilişkileri ve bu kurumlara karşı ilgileri konusunda bazı ilk sonuçlar varmamızı sağlayabilecektir. (V) numaralı tablo, toplam çiftçi nüfusun ancak % 21 inin kooperatiflerin faaliyet gösterdiği bölgede olduğunu, ve bunların da % 10.9 unun kooperatif ortağı bulunduğunu göstermektedir. Tarım Kredi Kooperatifleri Ana Mukavelesinin kooperatif ortağı olmak için getirdiği şartlar arasında —Sözleşme büyük kısmı hukuki ve ahlaki konularda olmak üzere 9 şart aranmaktadır—²¹ «Kredi kooperatifinin bölgesinde toprak sahibi olmak ya da giriş tarihinden itibaren en az iki sene için, onaylı kira veya yarıcılık sözleşmesi yolu ile²² bir tarım işletmeye sahip olmak» şartının bulunması esas mesleği çiftçilik olan nüfusun yarısından fazlasının (% 67)²³ Tarım Kredi Kooperatifleri üyesi olma olanağını ortadan kaldırmaktadır. Tarım sektöründeki — 15 yaşından büyük olup, esas mesleklerinin çiftçilik olduğunu beyan etmelerine rağmen — kadın nüfusun hemen tamamının, sayıları oldukça yüksek olan

(21) *TKK Ana Mukavelesnamesi*, TCZB yayını, Ankara, 1965.

(22) Mart 1936 tarihli esas anasözleşmede bu hüküm «... en az sekiz sene için musaddak mukavele ile kiracı olmak...» şeklinde yer alıyordu. Herhalde ortakçı işletmelerin yaygınlığı ve gittikçe yaygınlaşmakta olması göz önüne alınarak Bakanlar Kurulu tarafından Ekim 1966 tarihinde bu şekilde düzeltilmiştir.

(23) $(100 - \text{işletme sayısı} \times 100 / \text{toplam çiftçi sayısı} = 67)$.

yıllık ortakçılardan —yarıca, üçte biri vb.— ve devamlı tarım işçilerinin adı edilen şarta uymayacağı kabul edilebilir.

Yukarıda verdiğimiz oranlar, her ne kadar, «doğru» anlamda kooperatifçilik açısından önemliyse de, Tarım Kredi Kooperatifleri ile ilgili kurulların öngördüğü gibi sadece işletmelerin sayısını dikkate alırsak, —1963 tarım sayımına göre 3 500.000 işletme var kabul edilmektedir ve bilindiği gibi Türkiye’de tarımsal işletme sayısı her yıl önemli ölçülerde artmaktadır— yine de pek parlak sonuçlara varamayız. Anlaşıldığına göre, bir işletmeye sahip toplam çiftçi sayısının ancak % 30 kadarı kooperatif üyesi bulunmaktadır.

TABLO : V

Çiftçi nüfusun ve işletmelerin TKK hareketi içinde yeri (1965 yılı için)

TKK bölgesinde bulunup ortak olma niteliğine sahip çiftçi sayısının toplam çiftçi sayısına oranı (%)	21.05
TKK bölgesinde bulunup ortak olma niteliğine sahip çiftçi sayısının toplam erkek çiftçi sayısına oranı (%)	41.9
TKK ortak sayısının toplam çiftçi sayısına oranı (%)	10.9
TKK ortak sayısının erkek çiftçi sayısına oranı (%)	21.3
TKK bölgesinde bulunup ortak olma niteliğine sahip çiftçi sayısının işletme sayısına oranı (%)	66 (yaklaşık)
TKK ortak sayısının işletme sayısına oranı (%)	30.0 (yaklaşık)

KAYNAK : a) DİE, 1965 nüfus sayımı, yayın n. 568, s. 308
b) Kooperatifler md., a.g.r., s. 4.

Bu bölümde şimdiye kadar söylediklerimizi üç ana nokta etrafında özetleyebiliriz : 1. Bir işletmeye sahip toplam çiftçilerin % 30 kadarı Kooperatif ortağıdır; bunların % 65 kadarı bir kooperatife ortak olabilme olasılığına sahiptir, başka bir deyişle % 35 kadar iş-

letme sahibi çiftçi istese de kooperatif ortağı olamaz. 2. Kooperatif kurulmuş olan bölgelerde ortak olabilme niteliğine sahip bulunduğu halde ortak olmayan çiftçi sayısı % 50 nin üzerindedir. Bu oran ayrıca, her yıl oldukça düzenli bir düşüş göstermektedir. Her yıl önemli sayılabilecek sayıda ortak kooperatiflerden ayrılmaktadır.

Anlaşılmaktadır ki bir yandan, Tarım Kredi Kooperatifleri, halen yapmakta oldukları hizmetleri yeterli bir genişliğe ulaştıramamakta, öte yandan belki de konumuz açısından çok daha önemli olarak, çiftçiler bu kuruluşlara pek ilgi göstermemektedirler. Gerçekten kooperatiflere bağlı köyler oranı % 60 kadarken²⁴ ortak olan işletme sahibi çiftçi oranı yukarıda belirttiğimiz gibi % 30 kadardır.

Tarımsal kalkınmada kooperatiflerin yeri ne olabilir ve bu kurumlardan hangi koşullar altında gerçekten yararlanılabilir, konusu üzerinde düşünürken, kanımızca, adını ettiğimiz bu durum üzerinde dikkatle durmamız gerekmektedir. Başka bir deyişle «çiftçiler, genel olarak, kooperatiflere neden ilgi göstermemektedirler?» ya da «Hangi grup çiftçi daha çok ilgilidir, hangi grup ilgisizdir, hangi grup ilgisini kesmektedir vb. ve bu ilgi farklarının nedenleri nelerdir?» gibi soruların cevaplarını aramalıyız.

Çiftçilerin (ya da başka kişilerin), kooperatiflere (ya da başka örgüt ya da kurumlara) ilgi duymasını sağlayacak çeşitli etkenler olabilir. Ancak bunlardan iki tanesinin çok önemli olduğu açıkça ortadadır: 1. Bu kurumlardan (yeterince) yararlanmak ya da yararlanacağını bilmek, 2. Bunların özellikleri, ne işe yaradıkları, nasıl işledikleri vb. gibi konularda bilgi sahibi olmak.

O halde, Türkiye'de Tarım Kredi Kooperatiflerine karşı ilginin genel olarak düşük olmasını, hiç olmazsa bir kısım çiftçilerin bunlardan (yeterince) yararlanmamasına veya bunlar konusundaki bilgisizliğine bağlayabiliriz.²⁵

(24) Kooperatifler Müdürlüğünün verdiği bilgilere göre, Kooperatif faaliyetinin yer aldığı 62 ildeki köylerin % 62.9 u (1969 yılı için) kooperatif üyesidir. (kooperatifler md., a.g.e., s. 4) DPT'nin bir anketinde de köylerin % 56.8 inin kooperatif üyesi olduğu bildirilmektedir. (DPT. *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması*, Yayın n. 860, Ankara, 1970).

(25) Kooperatif Müdürüne ya da Yönetim kurulu üyelerinden birine kızmak, ya da bunlardan birinin sevmemek gibi sebepler de mevcut bulunabilir. Ancak bunların çok önemli olamayacağını kabul edebiliriz.

Bu iki unsuru biraz daha açıklığa kavuşturmak, kanımızca, kooperatifleşmenin Türk tarımındaki yeri konusundaki düşüncelerimizin biçimlenmesinde yararlı olacaktır.

Tarım Kredi Kooperatiflerinin bölgesel dağılımlarının incelenmesi ortaya bazı ilginç sonuçlar çıkartmaktadır. (IV) numaralı tablodan açıkça anlaşılacağı gibi, Tarım Kredi Kooperatifleri, özellikle Batı illerinde önemli ölçüde gelişmişlerdir. Gerçekten kooperatifçiliğin en çok geliştiği (çiftçi başına en çok kooperatif düşen —ya da tersi—) 10 ilin — Kayseri dışında bırakılırsa — hepsi Batı ileridir. Buna karşılık kooperatif faaliyeti hiç olmayan 5 il Doğu ve Güneydoğu, yine kooperatifçiliğin en az geliştiği 10 il de Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde bulunmaktadır. Üstelik Doğu ve Batı bölgeleri arasındaki farklılık da çok büyüktür. Batı illerinin hepsi, 4243 kişi olan Türkiye ortalamasının çok üstündeyken, Doğu illerinin hepsi çok altındadır. En çok gelişen 10 ortalaması, 1657 kişi, buna karşılık, hiç kooperatif bulunmayan 5 ilde yaşayan 208 666 erkek çiftçi dışarda bırakılırsa, en az gelişmiş 10 il ortalaması 9500 kişidir.

Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yapılan bir anketin bulguları da hemen hemen aynı sonuçları vermektedir: Kooperatife bağlı köyler dikkate alınarak yapılan oranlamada, Marmara Bölgesinde % 88, Ege'de % 80, Orta Kuzey'de % 74 gibi iyice yüksek, buna karşılık Kuzey Doğu'da % 11.7, Güney Doğu'da % 12.5 gibi çok düşük sayılar elde edilmektedir. Ayrıca, Akdeniz, Karadeniz, Orta-Güney, Orta-Doğu gibi diğer bölgelerde kooperatife bağlı köy oranı % 50 civarında görünmekte ve bu bölgelerde dahi Tarım Kredi Kooperatiflerinin gelişmesinin Batı bölgesine oranla iyice geride olduğu anlaşılmaktadır.²⁶

Tarım Kredi Kooperatifleri tarafından verilen borçların, bazı iller için tahsilat yüzdelerini ve zamanında tahsil edilemeyen borcun genel borç miktarına oranlarını gösteren (VII) numaralı tablo, bölgeler konusundaki sözlerimizi tamamlar niteliktedir. Gerçekten, tahsilat yüzdelerinin en yüksek olduğu 10 ilin hepsi Batı bölgelerindedir. Bunların hepsinde tahsilat yüzdesi 80 in üzerindedir ve zamanında tahsil edilemeyen borçların genel borç miktarına oranı % 6 ile % 10 gibi oldukça düşüktür. Bir önceki tablonun varsayımına göre en çok gelişmiş olarak görünen üç il (Denizli, Manisa, İzmir) için de durum yaklaşık olarak aynıdır. Öte yandan tahsilat yüzdelerinin en düşük olduğu 10 il, çoğunlukla doğu ve Güneydoğu

(26) DPT, *a.g.e.*, s. 75.

ile Orta bölgelerin illeridir ve bunların hepsinde tahsilat oranı % 50 nin altındadır; % 23 e kadar düşmektedir. Bu illerde kooperatiflerden alınan kredilerin önemli kısımları (bazan % 51 i) zamanında geri ödenmemiştir (ya da ödenememiştir).

TABLO : VI

Çeşitli illerde bir Tarım Kredi Kooperatifi başına düşen erkek çiftçi nüfus (*)

İLLER	KOOPERATİF BAŞINA ERKEK ÇİFTÇİ SAYISI
1. Kooperatif başına erkek çiftçi nüfusun en düşük olduğu 10 il	
Denizli	1495 kişi
Manisa	1519 »
İzmir	1606 »
Muğla	1663 »
Çanakkale	1690 »
Bursa	1734 »
Kayseri	1750 »
Afyon	1757 »
Aydın	1757 »
Kütahya	1762 »
10 il ortalaması	1657 »

2. Kooperatif başına erkek çiftçi nüfusun en yüksek olduğu 10 il

(Diyarbakır, Muş, Hakkâri, Bingöl, Ağrı illerinde hiç kooperatif yok. Bu beş ilde erkek çiftçi nüfus : 208666 kişi)

Siirt	46110 »
Mardin	24814 »
Tunceli	13602 »
Van	12354 »
Elâzığ	11781 »
Erzurum	10187 »
Artvin	9300 »

Bitlis	8847 »
Zonguldak	7144 »
Hatay	5120 »
10 il ortalaması	9500 »
15 il ortalaması	14247 »
Türkiye ortalaması	4243 »

KAYNAK : DİE, 1965 nüfus sayımı, yayın n. 568., Kooperatifler md. a.g.r., s. 17, 18.

TABLO : VII

Çeşitli illerde geri ödenmeyen borçların borç toplamına oranı

İller	Tahsilât Yüzdesi (%)	Geri Özenmeyen Borcun Borç Toplamına Oranı (%)
1. Tahsilât yüzdesinin en yüksek olduğu 10 il		
Muğla	88.55	6.3
Çanakkale	88.44	6.4
Isparta	88.23	6.4
Bolu	85.28	8.2
Bilecik	85.01	8.5
Balıkesir	84.32	8.8
Kocaeli	83.61	8.7
İstanbul	83.26	9.4
Bursa	83.22	9.5
Edirne	82.59	10.3
2. Kooperatifçiliğin en çok geliştiği 3 ilde (*)		
Denizli	78.59	13.5
Manisa	76.18	14.5
İzmir	79.37	12.7

(*) Ortalamaların hesabı için işletme sayısının kullanılması daha doğru olabilirdi. Ancak illere göre işletme sayılarının bulunması olanak dışıdır.

(*) Bak. Tablo VI.

3. Tahsilât yüzdelerinin en düşük olduğu 10 il

Kars	23.78	33.7
Urfa	24.63	40.3
Maraş	30.54	51.8
Adıyaman	36.63	42.4
Yozgat	37.08	32.5
Kırşehir	37.48	48.1
Van	39.74	40.0
Gaziantep	43.42	33.4
Erzurum	47.88	22.0
Adana	49.42	30.3

4. Ankara ve Konya

Konya	50.38	22.5
Ankara	51.60	24.0
Türkiye ortalaması	63.52	23.1

KAYNAK : Kooperatifler md., a.g.r., s. 17, 18.

O halde, ilk önce, Tarım Kredi Kooperatifleri tarafından sağlanan yararın bölgelere göre farklılaştığını söyleyebiliriz. Üstelik bu farklılaşma oldukça önemli bir orandadır. (VI) ve (VII) numaralı tabloların açık olarak gösterdiği bu gerçek Batı bölgelerinin genel kredi içinden aldıkları pay göz önüne alınınca daha da belirginleşmektedir : Ege bölgesinin (8 il) Tarım Kredi Kooperatifleri aracılığı ile dağıtılan toplam krediden aldığı pay % 25 dir. Bu bölgedeki üç ile (Aydın, İzmir, Manisa) ise toplam kooperatif kredisinin % 14.8 ini kullanmaktadırlar. Ege ve Marmara bölgelerini beraber göz önüne alırsak (18 il) toplam kooperatif kredisinin yarısına yakınının (% 44) bu bölgelere gittiği ortaya çıkar.²⁷ Demek ki Tarım Kredi Kooperatiflerine karşı gösterilen ilginin, bu durumda bölgelere göre farklılaşması, yani, Batı bölgelerdeki çiftçilerin kooperatiflere karşı diğer bölgelerdekilere oranla daha çok ilgi duymaları doğaldır.

Çiftçiye verilen kredilerin büyüklükleri arasındaki önemli farklar da yarar ilgi ilişkisinin açıklanmasında bize yol gösterebilir. Tarım Kredi Kooperatifleri ortaklarına verecekleri kredileri şu esas-

---

(27) Kooperatifler md., a.g.r., s. 17.

lara göre tesbit etmektedirler : «1. Bir yılda elde edileceği tahmin edilen tarımsal ürünleri değerinin ve hayvan gelirinin % 50 si tutarı ile, 2. İşletmenin canlı ve cansız demirbaşları ile taşısız malları değerinin toplamından dışarıya olan borçları çıkarıldıktan sonra geri kalan miktarın, kıyaslanmasında az olanı kredi olarak tesbit edilebilir. Ancak bu yolda tesbit edilecek kredilerin en çok hadi 25 bin lirayı geçemez».²⁸ Bu durumun, açıkça büyük toprak ve büyük işletme sahiplerinin yararına olduğu ortadadır.²⁹

(VIII) numaralı tablo, bu durumu ortaya koymaktadır : Toplam Kooperatif borçlularının % 91.08 i toplam kredilerin % 68.65 kullanmaktadırlar. ve 3000 tl. olan kredi ortalamasının altında miktarlarda borçlanmışlardır.³⁰ Buna karşılık kredi alan ortakların % 8 i toplam kredi miktarının % 32 sini kullanmaktadır ve ortalama olarak aldıkları kredi toplam ortalamanın çok üzerindedir (11 885 TL.)

Bazı illerdeki ortalamaları incelersek yine bu söylediğimizi kuvvetlendirecek deliller bulabiliriz. Söz gelişi, kooperatif borçlusu başına kredi miktarı toplam 3000 TL., Akdeniz bölgesi için 3800 TL. iken Adana'da bu oran 7800 TL dir, aynı şekilde Ege bölgesi ortalaması 3720 TL iken Aydın'da 5500, İzmir'de 4840, Manisa'da 4700 gibi yüksek, buna karşılık Denizli'de 2800 TL gibi düşük ortalamalar ortaya çıkmaktadır. Belki de daha ilginç, Güney Doğu bölge ortalaması 2550 TL iken Mardin'de borçlu başına 5100 TL, Siirtte ise 4000 TL. gibi çok yüksek miktarla karşılaşmamızdır. Oysa Mardin'de üç, Siirtte ise sadece bir tek Tarım Kredi Kooperatifi bulunmaktadır.

(28) *TKK Ana mukavelesnamesi.*

(29) DPT'nin yaptığı bir hesaplama göre Türkiye'de hektar başına toplam toprak ürünleri geliri 926 TL. dir. (1963 yılı için) Bu sayıyı ve sözleşme şartını göz önüne alırsak, işletmelerin, büyüklüklerine göre ortalama olarak şu kadar Kooperatif kredisi alabileceklerini buluruz : 10 dekar : 463 TL, 20 dekar : 926 TL, 50 dekar : 2315 TL, 100 dekar : 4630 TL, 300 dekar : 13890 TL... Oysa bilinmektedir ki Türkiyedeki işletmelerin % 70 i 50 dekardan küçük toprağa sahiptir. (1963 Tarım Sayımı).

Öte yandan büyük toprak ve işletme sahiplerinin 25.000 TL. üst sınırdan dolayı kooperatiflere karşı az ilgi duyabilecekleri, *belki ileri sürülebilir.*

(30) Oranlar ve ortalamalar ikrazat kalanına (bakiyesine) göre hesaplanmıştır. Yıllık sayıların özellikle ortalamalar açısından değişik olması, bahsedilen seviyelere çıkamaması doğaldır. Söz gelişi 1969 yılı için toplam kredi ortalaması 1688 TL dir.

O halde, diyebiliriz ki, büyük toprak ve büyük işletme sahipleri Tarım Kredi Kooperatiflerinin getirdiği imkanlardan daha çok yararlanmaktadırlar, daha çok yararlanma olasılığına sahiptirler.

Yarar — ilgi ilişkisini doğru kabul ettiğimize göre büyük toprak ve işletme sahiplerinin kooperatiflere daha çok ilgi gösterecekleri daha doğrusu küçük çiftçi ve üreticilerin bu kuruluşlara karşı ilgilerinin sınırlı kalacağı ortaya çıkmaktadır.

TABLO : VIII

1969 Sonu İtibariyle, İkrazat Kalanının Bazı Hadlere Göre Dağılımı

Hadler	Genel Krediye Oranı (%)	Borçlu Sayısının Genel Borçlu Sayısına Oranı (%)	Ortalama Borç
1- 1000	7.40	31.85	697 TL.
1001- 3000	24.13	35.85	2 025 TL.
1- 3000	31.53	67.70	1 514 TL.
3001- 7500	37.12	23.38	4 775 TL.
1- 7500	68.65	91.08	2 350 TL.
7501-15000	20.88	6.33	9 920 TL.
15001-25000	10.47	1.62	19 970 TL.
7501-25000	31.35	7.95	11 885 TL.
Kredi almayan		0.97	
	<u>100.00</u>	<u>100.00</u>	
Toplam Ortalama kredi			3 000 TL.

KAYNAK : Kooperatifler md., a.g.r., s. 10.

Tarım işletmecilerinin, çiftçilerin, kooperatifçilik ve kooperatifler konusunda bilgili olmalarının, üzerinde durmaya çalıştığımız nokta açısından taşıdığı önem açıktır. Bu önemli sorun üzerinde dururken iki değişik açıdan bakmak yararlı olacaktır: ilkönce, çiftçilerin, köylülerin Türk tarımındaki kooperatif uygulaması (özellikle Tarım Kredi Kooperatifleri) konusundaki bilgisi ne düzeydedir? İkinci olarak, çiftçi genel olarak kooperatifçilik konusunda neler bilmektedir?

DPT tarafından yapılan bir araştırmada³¹ herhangi bir koope-

(31) DPT, a.g.e., s. 79, 80.

ratife bağlı olmayan köylerdeki çiftçilere sorulan, «kurulacak bir kooperatifin yapacağı en faydalı işler nelerdir?» şeklindeki bir soruya alınan cevaplar bu konuda bizim için yararlı bir kısım ipuçları sağlayabilir. Adı edilen cevapların özetlenmesinden (Tablo : IX) anlaşılmaktadır ki çiftçilerin önemli bir kısmı (ankete uyanların % 32.6 sı) Türk tarımındaki kooperatif uygulaması konusunda tamamen bilgisizdir. Aynı araştırma sırasında sorulan, «köyünüzün yararlanacağı bir kooperatif kurulması iyi olur mu?» şeklindeki soruya % 16 oranında verilen «olmaz» ya da «bilmiyorum» şeklindeki cevaplar da dikkati çekicidir.³²

TABLO : IX

Kooperatif bulunmayan köylerde bir kooperatifin kurulmasını isteyenlere göre bu kooperatifin yapacağı en faydalı işler

İş	Oran (%)
Kredi vermek	35.2
Diğer Kooperatif işler (girdi sağlamak, araç, hayvan, pazarlama, tüketim malı vb.)	32.2
Anlamsız cevaplar, «bilmiyorum»	32.6
	100

KAYNAK : DPT, *a.g.e.*, s. 79.

Çiftçi ve köylülerin, genel olarak kooperatifçilik ve kooperatiflerle ilgili bilgilerinin ise çok geri olduğunu söylemek mümkündür. Bu gerçek, aslında, bütün az gelişmiş ülkeler için geçerlidir.³³ Zaten böyle olmasaydı, «doğru» anlamda, alttan gelen ve gerçekten demokratik yollarla yönetilen bir kooperatif hareket mutlaka ortaya çıkardı. Üstelik Türkiye'deki kooperatiflerin bir kısım merkezi örgütlere (Ziraat Bankası, Köy İşleri Bakanlığı ya da Şeker Şirketi gibi) sınımsız bağlı olması; bu örgütlerdeki kooperatiflerle ilgili kişilerin, konuya iktisadi kalkınma, tarımsal gelişme ve «doğru» anlamda, —çok taraflı— kooperatifçilik açılarından değil fakat bağlı oldukları kurumların görev sınırları içinde ve bu kurumların

(32) *a.g.e.*, s. 79.

(33) FAO, *Agricultural Credit... ,a.g.e.*, çeşitli yerlerde.

çıkarları açısından bakmaları (ki bu çok doğaldır) ve bu bakış açısını tarım işletmecilerine, çiftçilere, köylülere taşımakta olmaları sonucunu ortaya çıkarmaktadır.³⁴

Köylü ve çiftçilerin kooperatif ve kooperatifçilik konusunda bir bilgisizlik çemberi içinde bulduklarını ve geçerli olan koşullar devam ettikçe bu çemberi kırmalarının çok güç olduğunu söyleyebiliriz.

Bu bölümde şimdiye kadar söylediklerimizi toplamak istersek, köylü ve çiftçiler yürürlükte olan kooperatif düzenine (söz gelişi incelediğimiz Tarım Kredi Kooperatifleri'ne) iki temel nedenle ilgi duymamaktadırlar, diyebiliriz. Bu nedenlerden birincisi bilgisizlik, ikincisi ise bölgeler ve dağıtılan kredilerin büyüklükleri arasındaki önemli farklardan doğan, hiç ya da yeterince yararlanmama durumudur; Batı (gelişmiş) bölgelerindeki çiftçiler, diğer (daha az ya da çok az gelişmiş) bölgelerdeki çiftçilere, büyük işletme ya da toprak sahipleri, küçük çiftçilere oranla daha fazla yarar —ya da tersi— sağlamaktadırlar. Bu sonuç daha ilk bakışta, kooperatifçilik görüşü açısından, bir takım yanlış şeyler olduğunu ortaya koymaktadır.

O halde, cevaplandırılması gereken yeni bir kısım sorular ile karşı karşıyayız: «Bölgeler ve kredi büyüklükleri arasındaki fark neden ortaya çıkmaktadır?», «Götürülen hizmetin cinsi bir sonuçta varılmasında etkili olmakta mıdır, hangi ölçüde?» gibi. Bu sorulara verilecek cevaplar bizi, belki de, genel bir çözüme ulaştırabilecektir.

IV

Daha önceki bölümlerde ortaya konan düşünceler bizi iki temel sonuca doğru yaklaştırmıştır: İlkönce Türkiye'de (ve genellikle

(34) Adını ettiğimiz bakış açısından doğal sonucu, eğitilmesi, bilgi sahibi edilmesi gereken kişiler olarak karşımıza kooperatif oratakları ya da çiftçi ve köylüler değil, fakat, merkeze bağlı olarak kooperatifi yönetecek müdürler, memurlar çıkmaktadır. Kooperatifler müdürlüğünün 1969 yılı raporunda «eğitim» başlığı altındaki bölümde üç eğitim kursu uygulandığı açıklanmıştır: 1. Merkezi kurslar, «... 180 memurun kurs görmesi sağlanmış... eğitilen memur sayısı 2055 e ulaşmıştır.», 2. Bölgesel Kurslar, «... 151 stajyer memur katılmıştır.», 3. Yurt dışı kursları, «... 8 memur... Almanya'ya...» (Bak. Kooperatifler md., a.g.r., s. 27, 28, 47.)

le bütün az gelişmiş ülkelerde) tarım sektöründe ilşgören ve «kooperatif» diye adlandırılan örgütlerin, doğru anlamı ile kooperatif sayılamayacağı, ikincisi, çiftçilerin bu örgütlere pek fazla ilgi göstermediğidir. O halde, genel olarak kooperatifçiliğin yararlı olduğu, özellikle tarım sektörünün gerek ekonomik gerekse sosyal kalkınmasında önemli bir araç olarak kullanılabileceği varsayımını devam ettirdiğimize göre, bizi yukardaki gibi iki sonuca yaklaştıran nedenleri (aksaklıkları) bulup çıkarmamız gerekmektedir. Başka bir deyişle, kooperatif nedir, kooperatiflerin (az gelişmiş ülkelerin kalkınma çabaları içinde) temel görevleri nelerdir, bu görevler hangi ölçülerde gerçekleştirilmektedir, hangi ölçülere kadar gerçekleştirilebilir, gibi soruların cevaplarını aramak durumundayız.

Türkiye'de, tarımdaki kooperatiflerin amaçlarını şu şekilde sıralayabiliriz: Köy tarım ekonomisini, düzenlemek ve yönetmek, köylü işletmelerini iyileştirmek, verimlileştirmek, kazançlı çalışır duruma getirmek, pazar düzenlemesini sağlamak, kredi ihtiyacını sağlamak, yaşayış düzeyini yükseltmek, yerleşimin düzenlenmesi, tabii kaynakların geliştirilmesi ve köy endüstrisinin kurulmasını sağlamaya yönelmiş çalışmalara katılmak, köy topluluğunda ve çevre toplumunda her çeşit ekonomik ve sosyal hareketin olumlu yönde gelişmesine yardımcı olmak.³⁵

Kalkınma planı da kooperatifçiliğin «doğru» amaçları üzerinde durmuştur: «Genel olarak kooperatifçiliğin tarımımız için yararlı olduğu kabul edilmiştir. Buna göre çiftçilerin kooperatifleşmesini önleyici sebeplerin bulunup bulunmadığı incelenecek, özellikle *küçük ve orta işletmelerin* üretimde ve ürünlerin değerlendirilmesinde — büyük işletmelerin sahip oldukları avantajlardan yararlanmalarını sağlamak amacı ile kooperatifleşmeleri desteklenecektir».³⁶

Aynı şekilde, 1963 yılında hazırlanan Toprak Reformu Kanun tasarısı da kooperatifçilik üzerinde özellikle durmuştur: «... küçük işletmelerle aile işletmelerinin tek başına yapamayacakları veya birlikde yapılmasında yarar bulunan işleri yapmak, üretkenliği arttırmak, toplumsal kalkınma ve reformu hedeflerinin gerçekleşmesine yardımcı olmak amaçları ile *Tarım Bakanlığı...* kooperatifler kurulmasını sağlar ve teşvik eder».³⁷ Kanun tasarısına göre koope-

(35) Kurtluoğlu, Hüsnü, *Köy Kooperatiflerinin Amaçları ve İlgileneceği Konularla Konuların Seçiminde Kullanılacak Metod*, Köy İşleri Bakanlığı Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü, Kooperatifçilik Çalışmaları, No. 13, 1964.

(36) DPT, I. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara, 1963, S. 188.

(37) *Toprak Reformu kanun tasarısı ve gerekçesi*, 1963, Md. 82.

ratiflerin görevleri şunlardır : 1. Çiftçilere çeşitli tüketim ve üretim ve üretim araç ve gereçlerini almak ve satmak, 2. Çiftçilerin tek başlarına yapamadıkları veya birlikde yapılmasında fayda olan işleri yapmak, 3. Ürünlerin pazarlanmasını ve değerlendirilmesini sağlamak, 4. Kredi sağlamak, 5. Toprak iyileştirmesi ile, el sanatları ve küçük sanatlarla uğraşmak, üretimi bölgenin özelliklerine ve pazar koşullarına göre düzenlemek.

Türk tarımında en yaygın ve en büyük örgüt olarak görünen Tarım Kredi Kooperatifleri de, aslında, daha başından beri kuruluş amacı olarak yukarıda adı edilen çeşitli unsurları kapsayan bir programa sahiptir.

Türkiye tarımında kooperatifleşme hareketinin başlangıç tarihinin 1863 yılına kadar uzandığı kabul edilebilir. (Kooperatifçiler de başlangıç olarak bu tarihi kabul etmek eğilimindedirler.) Mithat Paşa'nın vali olduğu Niş vilayetinde, bu tarihte, Memleket Sandıkları adı ile ilk tarım kooperatiflerini kurduğu —daha doğrusu kurulması için öncülük ettiği— bilinmektedir. Bu tarih, dünyada en başarılı tarım kooperatifçiliği çabası olarak kabul edilen Almanya tecrübesinin başlangıcından (ilk Raiffeisen tarım kooperatifi 1862 de kurulmuştur) sadece bir yıl sonraya rastlamaktadır. 4 yıl sonra çıkarılan «Nizamname» ile, Almanya'da kabul edilen ilk kooperatif kanunu ise aynı tarihtir (1867).

Eldeki kaynaklardan anlaşılmaktadır ki, dünyadaki ilk tarım kooperatifçiliği hareketlerinden biri olan Memleket Sandıkları başarılı olmuşlardır; hareketin 4 yıl gibi kısa bir süre içinde gelişmesi-bunun bütün ülkeye yayılması fikrini doğurmuş ve gerçekleştirilmesi için çalışılmıştır. Ancak hareketin pek uzun ömürlü olduğu söylenemez : 1883 yılında Memleket Sandıklarının Menafi Sandıklarına dönüştürülmesi, yeni kurallar getirilmesi ve bu yeni uygulama içindeki gelişmeler, ilk kooperatifçilik hareketinin özelliklerini kaybetmesine ve giderek, bugünküne benzer, bir merkezden yönetilen, 1888 yılında da, o yıl kurulan Ziraat Bankasına bağlanarak, bu bankanın kurallarına uyan örgütler haline dönüşmesine yol açmıştır.³⁸

Daha önce de söylediğimiz gibi Türkiye'deki bu ilk kooperatifçilik hareketi —hiç olmazsa belirli bir bölgede— başarılı olmuştur.

(38) Memleket sandıkları konusunda şu kaynaklardan bilgi alınabilir : F. Z. Fındıkoğlu, *Kooperasyon Sosyolojisi*, İst. 1967. Atasagun, Y. S., *T.C. Ziraat Bankası*, Ank. 1939, Hazar, N., *Kooperatifçiler Tarihi*, Ank., 1970.

Bu başarının nedeni Memleket Sandıklarının «doğru» anlamda kooperatif olma nitelikleridir; Mithat Paşa'nın bu sandıkları kurduğunu söylemek yanlıştır: kurmamıştır fakat kurulması için *önderlik* etmiştir. Mithat Paşa tarafından hazırlanan Memleket Sandıkları Nizamnamesi incelenirse, bunların, katılma, yönetim, yararlanma açılarından gerçek kooperatifçilik ilkelerine çok yaklaştıkları görülür.

Daha sonraki yıllarda da Tarım Kredi kooperatifleri ile ilgili bütün kanunlarda özellikle tanımlar ve amaçların genellikle doğru biçimde yer aldığı görülmektedir. Ancak uygulama hiç bir zaman bu tanıma ve amaçlara ulaşacak yola sokulmamıştır. Halen uygulanmakta olan 1935 tarihli Tarım Kredi Kooperatifleri kanununda da kooperatiflerin nakdi kredi açmaktan başka, araç, gereç hatta tüketim maddeleri temin etmesini, ortakların ortak kullanması için alet ve makineler edinmesini, ürünlerin saklanması ve pazarlanması işini yürütmesini öngörmektedir. Gerçi, bu kooperatiflerin «çok amaçlı kooperatifçilik» i yaptığı, bunu geliştirdiği iddia edilmektedir ama 1969 yılında yapılan «çok amaçlı kooperatifçilik çalışmalarına bir göz atmamız bunların daha önce de söylediğimiz gibi ancak «göstermelik» olduğunu ortaya koymaktadır.³⁹

Anlaşılmaktadır ki Tarım Kooperatiflerinin Ziraat Bankasının yönetim ve denetimi altında olması, bu örgütleri «tarımsal kalkınma» amacına yaklaşımdan alıkoymuş, yalnızca bankacılık kurallarının hakimiyeti altında kredi işlemleri ile sınırlı kalmasına yol açmıştır. Tarım sektöründe bir toplu hareketin doğmamasına, çiftçinin doğru anlamda örgütlenememesine, bir beraber çalışma süreci içine girmemesine yol açan bilgisizlik ve mevcut kooperatiflerden (yeterince) yararlanamamak gibi iki aksak çizgi aslında birbiri ile büyük ölçüde ilgilidir ve kooperatifçiliğe hakim anlayış ve uygulama biçimi noktasında kesişmektedir; hakim anlayış bu kurumların sadece —başka kaynaklı fonları kullanan— birer kredi kurumu olarak yönetilmesini ve gelişmesini öngörmekte, bunun doğal olarak bir kredi örgütüne ait olması gereken kuralların çerçevesi içine almakta, ortak çalışma, üretim, pazarlama, tüketimde birbirine destek olma, kendi kendini yönetme vb. gibi kooperatif kurallarını yerini kredi miktarını karşılığına göre saptama, krediyi sağlam kişiye verme, faiz kazancı sağlama, kâr etme, krediyi koruma, işletme masraflarını düşürme gibi bankacılık kuralları almaktadır. Böyle olunca kooperatifler birinci elden teminat ve gü-

(39) Bak: s. 8, 9.

ven sağlayan kuruluşlar olarak —bankacılık açısından ne kadar önemli!— görülmektedirler. Buradan ise, gelişmiş işletmelerin, büyük toprakların, bunların yoğunlaştığı bölgelerin yararına işleyecek bir politikaya ulaşılması doğaldır.

Pazar ekonomisine açılma durumunda olan köy topluluklarında yeni ekonomik ve sosyal değerler dengeyi bozmaktadır. Sanayileşme çabasında olan bir toplumda, tarımsal nüfusu hem kendi kendini ayakta tutacak hem de ulusal kalkınmaya katkıda bulunacak şekilde destekleyecek örgütlere ihtiyaç vardır. Kooperatifler, köylünün dünyası olan köyün dışındaki dünya ile alışverişini düzenleyecek, üretimini pazar ihtiyaçlarına göre yapmasını sağlayacak, kısacası ulusal ve yersel kalkınma çabalarını uyumlu bir hale getirerek, küçük topluluklara ilk itici gücü sağlayacak araçlar olabilir.

Özellikle Batı Avrupa ülkelerinde, değişik şartlarda olmakla beraber hemen aynı amaçlarla 19 uncu yüzyılda başlamış olan kooperatifçilik hareketinin ayırıcı özelliği, belki de kazandığı başarıların nedeni, bu hareketin ekonomik ve sosyal gereksinmelere cevap vermek üzere kendi kendine ve karşılıklı yardım esaslarına göre, demokratik prensipler çerçevesinde, serbest ve gönüllü bir biçimde gelişmiş olmasıdır. Avrupa'daki bu önemli kooperatifçilik hareketinin ayrıca, bir önderler hareketi olduğunu söyleyebiliriz. Başka bir deyişle, ilk gelişmeler tamamen önderlerin çabaları, çalışmalarını ile ortaya çıkmıştır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken ve belki de az gelişmiş ülkeler için «doğru» bir kooperatifleşmeye götürecek yola ışık tutabilecek nokta şudur: Batı Avrupa'daki bu ilk kooperatif gelişmeleri sağlayan önderlerin hepsi bu işten doğrudan yararlanan çiftçilerin değil, hatta çoğunluğu, memurlar, papazlar, rahipler, öğretmenler vb. arasından çıkmıştır.⁴⁰ Memleket sandıklarının kuruluşunda Mithat Paşa'nın rolünü burada yeniden hatırlatmak yerinde olabilir.

V

Az gelişmiş bir ülkenin iktisadi kalkınması ile tarım sektörü yatırımlarının finansmanı, tarım kredileri, tarım kooperatifleri arasındaki ilişkiler incelenirken genellikle gözden kaçırılan ya da ih-

(40) FAO, *Agricultural Credit...*, a.g.e., s. 65.

mal edilen bir noktanın açığa çıkarılması, belki de «doğru» anlamda bir kooperatif hareketin, gelişmekte olan ülkeler için sanıldığından daha da önemli olabileceğini ortaya koyacaktır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Türkiye'deki tarım kooperatiflerinin finansmanının hemen tamamını Ziraat Bankası üstlenmiştir. Daha doğru bir deyişle kooperatifler Ziraat Bankası fonlarının tarım sektörüne aktarılmasında bir araç olma durumunun (bu bankanın şubeleri gibi) ötesine pek geçememişlerdir. (Belki de geçmelerine izin verilmemiştir.) Öt yandan kooperatifçiler ve kooperatif yöneticileri soruna dar bir açıdan bakmakta ve sürekli olarak finansman eksikliğinden dem vurarak daha fazla dış kaynak talebinde bulunmaktadır.⁴¹

Oysa, sorun genel iktisadi kalkınma açısından incelendiğinde ister istemez bir kısım değişik sonuçlara varmak ve değişik politikalar aramak gerekliliği ortaya çıkmaktadır: İktisadi kalkınma çabasının belki de en önemli sorunu olarak karşımıza, kaynakların alternatif yatırım imkanları arasında paylaşılması problemi çıkmaktadır. Kıt kaynaklar ile nisbeten bol olan kaynakların ve bunların birbirine oranlarının doğru olarak saptanması gerekmektedir. Yatırılabilir fonlar (ve dövizler, çeşitli biçimlerde teşebbüs kaabiliyeti vb.) genellikle kıt kaynaklardır ve sanayi sektörünün gelişmesi açısından kritiktirler. Buna karşılık tarımsal gelişme için gerekli olan birçok girdiler aslında nisbeten bol girdilerdir (işgücü). O halde tarımsal gelişme vetiresinin özelliklerinin doğru biçimde göz nünde bulundurulması, kapitalist sektörün mutlaka ihtiyaç duyduğu kıt kaynaklarla ilgili kullanımı mümkün olan en alt düzeye indiren bir tarımsal ürünün arttırılması ve verimliliğin yükseltilmesi stratejisinin saptanması gerekmektedir.

Durumu bu şekilde ortaya koyduktan sonra diğer sektörlerden tarıma sermaye aktarılması bir yana, milli gelirin çok önemli bir kısmını meydana getiren bu sektörden sermaye talep etmek durumunda olduğumuz açıkça ortaya çıkmaktadır.

Söylediklerimizi iki ana nokta etrafında toplayabiliriz: birincisi tarım sektöründe halen bulunan kaynakları maliyeti nisbeten düşük girdilerle (eğitim, suni gübre vb.) yeni bir organizasyona tabi tutarak ve sermaye tasarruf edici, işgücü yoğun metodlarla verimi ve toplam ürünü gerektiği kadar arttırma, ikinci ise tarımda bir sermaye birikimi sağlama gerekliliğidir.

(41) Hazar, Nureddin, «Kooperatiflerin Finansman sorunu,» *Tarımsal kalkınmada... a.g.e.*, içinde.

Her iki gerekliliğin gerçekleştirilebilmesi için, baştan beri söylediklerimiz dikkate alınırca, kooperatiflerin oynayabileceği olumlu rol ortaya çıkmaktadır. Bu arada şunu da belirtmeliyiz ki yukarıda adını ettiğimiz gereklilikler zaman zaman, çeşitli kişi ve kuruluşların dikkatini çekmektedir. Ancak getirilmek istenen çözüm yolları, yeni bir anlayış ve örgütlenme gerekliliğinin ortaya konmasından çok, başarı şansı çok şüpheli olan tarım kredi kooperatiflerinin mevduat kabul etme imkanlarının sağlanması gibi, bazı tedbirlerle sınırlı kalmaktadır.

— VI —

Şimdiye kadar söylediklerimizi özetlemek ve bir sonuca varabilmek istersek şöyle diyebiliriz: İlk önce, az gelişmiş ülkelerde tarım kredisi, özellikle bu ülkelerin hakim karakteri olan küçük toprak sahibi ve küçük işletmeci için, genel olarak statik bir kredidir. Başka bir deyişle, bu kredi, krediyi kullananın gerek varlığında, gerekse üretim ve gelirinde net bir artış sağlamaz; kredi döneminin sonunda dönem başından daha iyi bir durumda değildir. Statik kredinin tarımsal kalkınma ya da tarım sektöründe çalışanların geçinme düzeylerinin yükselmesi üzerinde olumlu bir etkisi olmaz. (Bu kredi verilmezse durum daha kötü olabilir.) Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatiflerinin verdikleri borçları tahsil ederken karşılaştıkları güçlükler ve çiftçinin genellikle bu borcu ödememek için direnmesi açık bir örnektir. O halde amaç statik krediyi dinamik hale getirmek, kredi döneminin sonunda çiftçinin varlığını ya da üretim gücünü ve gelirini arttırmasını sağlamaktır. Kredi miktarlarını arttırmanın tek başına bu amaca ulaşabilme imkanından yoksun olduğu açıkça ortadadır. Herşeyden önce yapısal düzeltmeler (toprak reformu), kurumsal düzeltmeler («doğru» anlamda kooperatif, eğitim vb.) gereklidir.

Gelişmekte olan ülkelerde çiftçiye kredi vermek için bir devlet kredi sistemini yalnızca bir bankacılık işlemi olarak organize etmek, kredi götürülen çiftçiye aynı zamanda, teknik yardım, pazarlama imkanları, uygun bir fiyat yapısı, ulaştırmamak böyle bir sistemin küçük ve orta çiftçiler bakımından başarısız ve etkisiz kalmasına yol açacaktır. Böyle bir sistem yalnız büyük işletmelere hizmet götürecektir. «Bunlar bankacılık açısından da iyi müşterilerdir. Bunlara verilen kredinin riski düşüktür. Oldukça büyük miktarlarda kredi kullandıkları için idari giderlerde tasarruf ve bankaya iyi

kâr sağlarlar. Bu durum az gelişmiş ülkelerin hepsinde tarım kredisi veren kurumların çevresinde görülen durumdur».⁴²

Belirtilmesi gereken ikinci nokta da kooperatif gelişme koşullarının başında, bu kurumların kendi faaliyetlerini kendi düzenleyen, demokratik bir kendini yönetme süreci içinde olan ve kendi finansman ihtiyacını, genellikle, kendi karşılayan —kendini ve demokratik bir biçimde yönetme koşulları büyük ölçüde bu şartın gerçekleşmesine bağlıdır— kurumlar olmaları gerekliliğidir. Ancak bu şekilde kooperatiflerin iktisadi ve sosyal gelişmeye katkısı sağlanabilir.

---

(42) FAO, *New Approach...*, a.g.e., s. 5.